

MATERIÁLY X MEZINÁRODNÍ
VĚDECKO-PRAKTICKÁ KONFERENCE

MATERIÁLY

X MEZINÁRODNÍ VĚDECKO-PRAKTICKÁ KONFERENCE

**VĚDA A TECHNOLOGIE:
KROK DO BUDOUCNOSTI -
2014**

27.02.2014 - 05.03.2014

MATERIÁLY X MEZINÁRODNÍ
VĚDECKO-PRAKTICKÁ KONFERENCE

Díl 23

Filologické vědy

Praha
Publishing House
«Education and Science» s.r.o.

Досова А.Т.

*А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты*

ҚАЗАҚ ЭТИКАСЫ

Қазақ этикасы – қазақ халқының ұлттық әдеп жүйесін моральды, адамгершілікті зерттейтін философиялық пән. Қазақ этикасының ежелгі бастау қайнар көздері үш мың жылдай Еуразияның Ұлы даласында өркендеген скиф-сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мен түрік бірлестіктерінің мол мәдениетінен нәр алады. Қазақ этикасының қалыптасуына Қорқыт ата үлкен үлес қосты. Оның үлгі-өнеге, өсиет-нақыл сөздері қазақтармен қатар барша түрік халықтарында кең таралған. Қорқыт жырлары – имандылық пен ізеттілік, адамгершілік пен парасаттылыққа меңзейді. Көбіне Қорқытты күйші ретінде білеміз, «өмірде... қайда барсаң да Қорқыттың көрі» деген аңыз кездейсоқтық емес, ол адам баласына айтылған ескертулер. Ата-бабаларымыз адамның ішкі дүниесіне зер сала ақтара қарай отырып, оның әлеуметтік ортадағы салмағын анықтай білген. Соңында, өздерінің көз жеткізген ой қорытындыларын жасаған. Олар адамға үлкен моральдық талаптар қоя отырып, зор сенім, үлкен үміт артады. Дәстүр-салтымызда, инабаттылық пен иманжүзділікті қалыптастыру мақсатында тақырыпты халық даналығымен байланыстырудың маңызы зор. Қазақ даналарының тұжырымдауынша, ақыл-парасаттылық мынадай 10 нәрседен тұрады; біріншіден, адамдарға кішіпейіл және нәзік сезімталдықпен қараудан, екіншіден, өзінің ісінің бұрыс екенін біліп, соған орай әрекет жасаудан; үшіншіден, халқына қызмет етіп, олардың тілек-армандарын орындаудан; төртіншіден, өз сырларын басқаға білдіру-білдірмеуді білу; бесіншіден, өзінің және басқалардың сырын сақтаудан; алтыншыдан, әр жағдайда сақ бола білуден; жетіншіден, тілге ие болып, артық сөйлемеуден; сегізіншіден, мәжілістерде тыныш, үндемей отырудан, әдеп сақтап, білмейтін нәрсені айтпаудан және өкіндіретін сөздердің тілге ілігуінен сақтанудан; тоғызыншы, қатеңді бірден мойындап, кешірім сұраудан; оныншы, біреудің ісіне, өзі сұрамаса, араласпаудан, құлаққа жағымсыз сөзді айтпаудан.

Қазақ топырағында әдептануды арнаулы ілім ретінде қарастырған ғұлама-философ, әмбебап ғалым – Әбу Насыр әл-Фараби. Ол этиканы жақсылық пен жамандықты айыруға мүмкіндік беретін ғылым ретінде қарастырды. Оның түсінігінше, адам жаратылыстағы ең қасиетті жан. Сондықтан оған үлкен құрметпен қарау керек. Ғұлама данамыз Әл-Фараби «Қайырымды қаланың бірінші басшысы, қайырымды халықтың басшысы және жер жүзін мекендейтін елдің басшысы өз бойында туа біткен 12 қасиетті ұштастырған адам ғана бола алады деген. 1) Бұл адамның мүшелері мүлде мінсіз болуға тиіс, бұл мүшелерінің күші өздері атқаруға тиісті қызметті аяқтап шығу үшін мейлінше жақсы бейімделген болуы керек, сонда егер адам әлдебір мүшесінің жәрдемімен

әлденедей бір іс істемек болса, ол мұны оп-оңай атқаратын болады; жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінетін, айтылған сөзді сөйлеушінің ойындағысындай және істің жай-жағдайына сәйкес ұғып алатын болуы керек; 2) өзі түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын, бұлардан ешнәрсені ұмытпайтын болуы керек; 3) әйтеуір бір заттың кішкене ғана белгісін байқаған заматта сол белгінің ишаратын іліп әкөтерліктей алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі болу шарт; өткір сөз иесі және ойына түйгеннің бәрін айдан-анық айтып бере алатын тілмар болу шарт; өнер-білімге құштар болу, оқып-үйренуден шаршап-шалдықпай, осыған жұмсалатын еңбектен қиналып азаптанбай, бұған оңай жететін болу керек; 4) тағамға, ішімдік ішуге, сыр-сұхбат құруға келгенде қанағатшыл болу керек, жаратылысынан сауыққұмарлықтан аулақ болып, бұдан алатын ләззатқа жирене қарауы шарт; 5) шындық пен шыншыл адамдарды сүйіп, өтірік-жалған мен суайттарды жек көру керек; 6) жаны асқақ және ар намысын ардақтайтын болуы шарт; жаны жаратылысынан пасық істердің бәрінен жоғары болып жаратылысынан игі істерге ынтазар болуы тиіс; 7) жаман атауға, жалған дүниенің басқа да белгілеріне жирене қарау керек; 8) жаратылысынан әділеттілік пен әділеттілерді сүйіп әділетсіздік пен озбырлықты және осылардың иелерін жек көру керек; 9) жақындарына да, жат адамдарға да әділ болып жұртты әділеттілікке баулып, әділетсіздіктен зардап шеккендердің залалын өтеп, жұрттың бәріне де өз білгенінше жақсылық пен ізгілік көрсетіп отыруы қажет; 10) әділ болу керек, бірақ қыңыр болмау керек; 11) әдептілік; 12) өзі қажет деп тапқан істі жүзеге асырғанда шешімпаздық көрсетіп, бұл ретте қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек болуы керек...» – дейді [1]. Осы қасиеттердің бәрін келер ұрпақ бойына қалыптастыра отырып мінсіз адамды тәрбиелеп шығарамыз деп тұжырым жасайды ғұлама ғалым.

Қазақ халқының моральдық-этикалық тәрбиесінің басқа халықтарға ұқсамайтын өзіне тән мән-мазмұны, ерекшеліктері бар. Осылардың бәрі атадан-балаға жазылмаған заң ретінде халық педагогикасы құралдары арқылы өңделіп, толықтырылып отырған. Біздің пайымдауымызша: моральдық-этикалық дәстүрлер дегеніміз моральдық сана тәжірибесіне ендірілген, адамгершілік қатынас мазмұнында көрініс тапқан моральдық ережелер мен нормалар. Тарихи кезеңдердің жаңа дәуірі туғанымен ешқашан құнын жоймайтын моральдық-этикалық категорияларға: ар, ұят, намыс, абырой, ұждан, абырой, борыш, парыз т.б. жатады. Оған қазақ халқының «Ақылды болсаң, арыңды сақта, ар-ұят керек әр уақытта», «Жігіттің құны – жүз жылқы, ары – мың жылқы», «Ұят кімде болса, иман сонда», «Әдептілік, ар-ұят – адамдықтың белгісі», «Өз ұятын білген кісі, бір кісіге төрелік береді» т.б. деген мақал-мәтелдері дәлел бола алады. Қазақ халқы ар-ожданды, абыройды қатты қастерлеген, оны адамгершіліктің туы етіп көтерген, сондықтан жастарға бата бергенде «Абыройлы бол!», «А, құдай абыройыңнан айырма» – деп тілек білдіріп отырған. Ал, намыс – адамның ішкі сезімі, абыройды қорғайтын құралы. Намыс – адамның қадір-қасиетіне байланысты өте нәзік, өткір, күшті лап етпе сезім. Ол адамды жаман әрекеттерден сақтайтын таза ұлы қасиет. Қазақ халқының моральдық-этикалық тәрбиесі туған жерге, отбасына, үлкен-кішілерге, қоғамға т.б. көрініс береді. Үлкендерге деген сыйластықты орнату мақсатында

қалыптасқан нормалар мінез-құлықтың қалыптасуына зор ықпал етеді. Бұған мысал: үлкеннің жолын кесіп өтпе, сөзін бөлме, үлкендерге сәлем бер, үлкендердің көңілін қалдыратындай қылық жасама, т.б. Мораль, адамгершілік, парыз деген ұғымды ең алғаш отбасынан яғни ата-анасы арқылы біліп, түсінеді. Ата-ана парызы – өтелмейтін парыз. Соның ішінде ананың орны ерекше. «Ана сүтін оны Меккеге үш рет арқалап апарсаң да өтей алмайсың», – деп халық бекер айтпаған. Халықтық тәлім-тәрбиеде әкенің де орны ерекше құрметті. Аналарының балаларына «әкең біледі», «әкеңмен ақылдас», «әкеңнен бұрын асқа отырма» деп барлық нәрсені әкесінің нұсқауымен істеуге үйретуі әкенің қазақ отбасындағы орнын көрсетеді. Мұның бәрі қазақ халқының бала тәрбиесіне үлкен мән бергенін дәлелдейді. «Он үште отау иесі» деген ұғым бойынша бабаларымыз ес білген шағынан бастап баланы өмірге даярлаған, әсіресе ер бала шыр етіп келген сәттен он үшке дейінгі кезеңде өмірдің құпия сырын, ауыртпашылығын, тұрмыс-қарекетінің жыл мерзіміне сай ерекшелігін үйретіп, құлағына құйып отырған. Он үш жасқа дейін осынау ғаламды дұрыс игерген бала өзінің өмірін де басқара алады, елін қорғауға да ақал-парасаты жетеді деп түсінген. Халық педагогикасында ең негізгі қағида адамнан, адамның өмірінен артық, одан қымбат, одан қасиетті ешқандай құндылық жоқ деген көзқарасты ұстану және адамды айырбастайтын, оны өмірі пида боларлық дүниеде ешқандай құндылықтың жоқтығын түсіну болып табылады. «Адам деген ардақты ат», «Адам болып туған соң, адам болып өлу лазым», «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», т.с.с. халық даналығындағы мақал-мәтелдер адамның құндылық екенін дәлелдейді. Қазақ халқының моральдық-этикалық нормалары болашақ мұғалімдерді мақсаттылыққа, ішкі сұраныспен өмір сүру және жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру ісіне, барлық жағдайда моральдық кодекс принциптері мен жоғары адамгершілік идеяларды басшылыққа ала отырып, оларды оқу-тәрбие ісінде жүзеге асыруға, кәсіби парыздылық сана-сезімінің қалыптасуына көмектеседі [2].

Қазақтың басқа ұлттан ерекшеленетін өзіндік белгісі – оның әдебі. Бұл фактор ұлттың болмысын айқындайды, рухани мұрасы ретінде қаралады. Ертеңгі өркениетті қоғам мүшесі ретінде өз ұлтының болмысын, ізгі қасиеттерін бойына сіңірген, ата-жұрты мен елін қорғай алатын білімді, рухани сезімі жоғары ұрпақты тәрбиелеудің негізгі көзі – ұлттың әдебі.

Әдеп – халықтың мыңдаған жылдар бойғы тіршілікке бейімделудегі тарының түйініндей жинаған асыл қазынасы, оның ұлттық болмысы, жандүниесі, бостандығының зердесі, тіршіліктегі қазақи болмысының күре тамыры.

Біздің халқымыздың әдепті де сыйластық қарым-қатынастарға ежелден-ақ көңіл бөліп келгендігі баршамызға белгілі. Ұрпақтан-ұрпаққа ауысқан бұл өнегені біз қазақтың мақал-мәтелдері мен нақыл сөздерінен-ақ молдап ұшырастырар едік. *Ұлық болсаң – кішік бол, Сыйластық екі жаққа бірдей, Сыйайлық жоқ жерде, сыйласу да жоқ, Әдепті бала өсірсең, ауылдың абыройы, Кішіпейілділік кішілік емес, кісілік, Жібек мінезді жігіт жұртқа жағады* деген сөз маржандары ұстанған тәлім-тәрбиенің жүйелі бағдарын мензейді. Қазақ халқына тән дарқан қонақжайлық, үлкенді құрметтеу, ағайын-туғанға бауырмалдық, аталы сөзді қадір тұтып, уәжге тұра білу: жас ұрпақты

әдептілікке, кішіпейілділікке тәрбиелеу тұрғысындағы озық дәсүрлер қазіргі кезде де ұнасымды жалғасып, бүгінгі өмірімізбен жарасты үйлесім тауып отыр.

Халқымыздың әдет-ғұрып дағдылары мен әдеп нормаларын жақсы біліп, олардың ішінен қазіргі күн талабына жауап беретін лайықтыларын күнделікті өмірімізде қолдана білу- әр адамның, әр жастың байыбы мен пайымына, талғам-тәліміне, көрген өнегесіне байланысты. Ал әр түрлі кезіндегі қарым-қатынас, жүріс-тұрыс ережелерін нақтылайтын этикет тәртібі, ең алдымен әрбір адам бойына үздік моральдық қасиеттерді- қарапайымдылықты, кішіпейілділікті, биязылықты; әр ортада, үйде, жұмыста, достар арасында өзін-өзі ұстай білуді; сөйлесу, әңгімелесу ретін, әзіл-қалжыңды түсінушілікті; қателесіп кеткендерге кешіріммен қарауды; өз жөнімен, ынғайымен таласа білуді; басқа адамның намысына, арына тимеу дағдыларын қалыптастырады.

Әдеп ережелерін білуге, үйренуге деген ықылас қазіргі кезде жұртшылық арасында ерекше қызығушылық тудырып отыр. Ол заңды да. Адамдардың мәдени тұрмыстық дәрежесі өсіп, рухани және материалдық байлықтары артқан, елдер мен халықтар арасындағы байланыстар бұрын болмаған дәрежеде өркендеген қазіргі шақта адамдар қарым-қатынасында әдеп нормаларын жан-жақты сақтай білу қажеттігі заман талабына айналып отыр. Бұл бір жағынан өміріміз бен тұрмысымызда қалыптасқан мінез-құлық жүріс-тұрыс дағдыларыларымыздың бар адамзатқа ортақ мәдени мұралардың құрамдас бөлігі, олардың дәстүрлі ұласқан жүйесі – этикет салттарымен тығыз қабысу үстінде дами бастағандығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 163 б.

2 Даналардан шыққан сөз: нақылдар жинағы / Құрастырған Ұ. Асыллов. – Алматы: Мектеп, 1987. – 162 б.

Корбут Ю.Я.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИКМЕТНИКІВ ДИСКУРСУ ОПИСУ ПРИРОДИ

Лінгвістичне дослідження авторського дискурсу ставить перед дослідниками ряд важливих завдань, серед яких істотно місце займає проблема комплексного аналізу образних засобів (прикметник, епітет, порівняння, метафора, метонімія). Дослідники зосереджують увагу на характерних ознаках стилю, жанру, поглиблюють розуміння естетичної функції прикметників, лексичних джерел